

uxkttj dh dfork/laeykl pruk dk Økrdljh pfj=% fdruk Økrdljh

MM eutr fl g

I gk; d ik; ki d&fglnh

fglnh fohtkx] dppj fl g Lukrdkklj egkfo | ky;]cfy; kjm0i0

I PpsØkrdljh yfkd urk'kgh ukdij'kgh dks NkMelj l hkh plv/ djrs gÅ os dkeuk djrs gÅ ^vkt dh rkjh[k okys illus ij@esfy [lqk , d dfork@dN bl rjg fd esigp tkÅxk@ogk@tgk@ræus@d d d h dscjkcj@txg NkM+] h gÅ ogk igdpdj ^varjæ fojksk vlg ^fojkska ea iysvgl kl * feyxka^2 ^dfo viusvuho l s0; oLFk dh vekuoh; rk vlg turk dh ?k/vu dks igpku yxka bl rjg ^chpk&chp^ jgdj ^muds chp dk gkdj\½ og tksfærk djsk] ml l sxgjh færk iñk djusokyh l Pph Økrdljh dyk tle yxhA ; g xgjh færk l hkh l s i s i f r u g h a g k h m l d k y ; g l e k v e y i f j o r u ! b l i f j o r u d s f y , v l ; k ;] neul vlg ^kksk.k dk fojksk u fd; k tk; xkj HkZV iñt hoknh urk'kgh&ukdij'kgh dh vkykpu u dh tk; xh] idfr ds dykRed tku iMusokyh irhd pudj turk dks txk; k tk; xkA^3 tS & l H; rk vlg l idfr dh fojvk mi yf0k; k; viusvki ugha gksh] ml dsfy, vlx iñk djuh gksh gÅ ^gok vlg ikuh dh rjg@ og fojkl r ea ugha feyrh@ml si iñk djuk gærk g@mu gkFka dsf [kykQ@ ftlgk@u@dhh@vkk iñk ugha dh@fl Q@ml srkis jgÅ^4 jktuhrd funk&Lrfr ea Q@ kdj dfork dh je.kh; rk [kRe fd; scxS] Hh vl; k; dsmn?kVv vlg turk ds tkxj.k dk vñk; ku ; kx ijk gærk gÅ

bl idlj ^uxkttj Økrdl gh : i dks bær djrs gÅ r : .k oxz l a w i z Økrdl ds ukjs yxkrk gÅ xñu dh ul a Qw tkrh gÅ fdllr quxkttj dh nV l s bl dh vko'; drk ugha gÅ os dgrs gÅ fd&bl l svPNk gÅ fd ty dh D; kfj; ka ds ihNs dN dks fn; k tk; ; vkusokyh l rfr dsfy, dN mi tk; k tkuk vf/kd yHkh in gskA^5 uxkttj ds dko; food dk Økrdljh igyw; g gÅ fd os iæ vlg nsk iæ dks vkt dy ds dN Økrdlj; ka dh rjg dsk [k d j l M e l i j Q a d f n ; k x ; k f N y d k u g h a e k u r s f t u d h m i ; k s x r k m l j a d k s f x j k u s l s c e l j d N u g h a g s v i u s n s k v l g t u i n d h i d f r l s m u d k i e m u d s i k f j o k d j i e v l g n s k i e d k s l e x z j k l R e d r k e a c k k u s o k y v l r % = g Å b l i f y ; s u x k t t j v i u h r e k e ; k ; k o j h d s c k o t m v k o j k x n h z u g h a d j r s g Å c f y d x g j s n k f ; R o & c k s l s l E i l l u H k k o u k l s i f j p k f y r g l e r s g Å

tuoknh Økrdl dk dk; Øe 0; ki d gÅ ml dk oxz&ekpiz Hh 0; ki d gÅ fdl ku dfo uxkttj dk xkso Økrdljh dfo ds : i eafof'kV gÅ mudk ; g xlg0 Nhuus dsfy; s l a n o k n h Q j e k u g Å ^1964 ds ckn dE; fuLV ikfVz l e l s m u d k l k a B f u d y x k ; k u g h a j g k g Å l k a B f u d y x k o l s e p r g l s t k u s d s c k n u x k t t j g j i d k j d s l k a B f u d v u d k l u e k u s l s b a d k j d j r s g Å b l g h a f n u k a m l g l u s v i u s f y , f o ' k s k . k x - < k & f u n z h ; d E ; f u L V A ^ 6 u x k t t j d k s t u o k n h & Ø k r d l r d s o L r e r r d k t a d h l e > e k D l b k n l s f e y h g Å ^48&^49 ea dE; fuLV ikfVz l e f k v i u s l E c l / k a l s f e y h g Å d E ; f u L V i k V h z l s v l g p k f j d l E c l / k [k R e g l s t k u s d s c k n H h e D l b k n l s m u d k l E c l / k c u k j g k A ; g h a d k j . k g s f d o s d E ; f u L V l s v l E c) j g d j H h o k e i f k d s l k f k j g Å o s f t r u k H k V d r s g Å o k e i f k d s n k ; j s e a H k V d r s g Å t u o k n h l k f g R ; v l g t u o k n h ; F k k f i b k n d h m u d h l e d y i u k H k j r t S n s n k a d s l k f g R ; d s , d y e c s n l g d h i d f l k ; k a d k s , d l S k f u r d v k / k j i n k u d j r h g s v l g g e l j s , f r g k f d l U n H z e a i x f r ' k n y l k f g R ; d h 0 ; k i d , d r k d h f n ' k k L i " V d j r h g Å

orëku Økrdl ds tuoknh pfj= dks l e > d j u x k t t j d h d f o r k v l g j k t u h r d s v k o ; f o d l E c l / k d s c k j e a M M f o y k l f = i k B h u s f y [k k F k k] ^ u x k t t j n f y r l e ' k k s ' k r t e d s m) k j d s f y , j k t u h r d j r s g Å r i s m u d h d f o r k H h m l g h a d k s l e f i z g Å ^ u x k t t j d k s d c h j] r y l h j l j] j k l] f u j k y k v l g i e p l n d h x l g o ' k k y h i j E i j k e a [k M k d j d s f = i k B h u s d g k g Å ^ t S h t u o k n h j k t u h r] o d h g h u x k t t j t S s i x f r ' k n y d f o ; k a d h j p u k & / f e z ' k A ^ 7 Ø k r d l j h e k z d s l E c l / k e a u x k t t j d k n " V d k s l k e a r t y e l s y M u s o k y s r F k k d f f k r ' u D l y h ' ; p d k a v l g d f k u h & d j u h e a v a r j o k y s ' e k D l b k n h & y s u o k f n ; k a d s c h p f o o d r F k k o k e i f k d s i d k j d k s y d j x B H j f p l r k 0 ; D r d j r k g Å b l d s v y k o k v u d l S k f u r d v l g 0 ; o g k f j d , S s i z u g Å t g l ; u x k t t j v l g c l n e d o k f n ; k a d k v l r j L o r % L i " V g l s t k r k g Å v r % m u d k , d & , d ' k n] t u o k n h Ø k r d l d s c k j e a u x k t t j d h l e > d k n l r k o s t g Å n " V 0 ; g &

dkeu oxFk nfu; kaD; k gÅ cpM+dk cktj gÅ
izkrl= inlz gS yfdu [kuh dk jkckj gÅ^8

Økrdljh Lolu ea iæpln] fujkyk vlg [kn uxkttj ds tks pfj= uk; d gÅ os yk [kka ds jgæk gÅ mudh jgæk bz ea l kjs Jettoh vlxsc<+ jgs gÅ < y e y e l ; e o x z H h m l g h a d k l k f k n s j g k g Å

nksckj 1956 ea
ub&ubz l fV jpus ea r i j
dk&v&dk&v dk pj.k
nrsjsgvgj fLu/k bær
vlg eãvl eãvdekz
i M k j g p i p i k i ^ 9

ixfr'kny vknhsy dsfc [kiko l sfujk'k iñk gksh gS yfdu djkk/ka egurd'ka ds l kfk vLkfk calh gpbz gÅ bl fy, uxkttj mBdj vlxsc<fS gÅ dk&v&dk&v dj] pj.k vkrakoknh fxjkg ds ugha gÅ Hkjr dh inafyr turk ds gÅ tsk gj ekuuk ugha pkgrhA Hk [lejh vlg raxgkyh l s i j s k k u g l e d j 1961 e a t c t e h u c a / o k j s d s f y ; s f d l k u l a d k v l n k y u p y k j r c u x k t t j u s ^ d j k k / k a g k f k k d s f o j ; k n d j d s d g k &

uik l s l æ k c) t u r k d k x p e m B k g p k j A ^ 10

^ l æ k c) t u r k u x k t t j d s f y , m r l k g d k d j . k c u r h g Å t u r k d k e k p l z , d y M k b z d s f y , c a k r k g Å Ø k r d h b e j r e a o g , d b a v g l e r k g Å d j k k / k a f d l k u l a d k t e h u d s f y , l æ k z n e f l e d j o s n j x k e h Ø k r d e a m l d h H k e d k v o ' ; y ; d j r s g Å l æ k c) t u r k d h g p l j l p d j u x k t t j Ø k r d d s f y , c o y s g q j g r s g Å t g l h h v k g v g p z d N H h d j x e j u s d h e n k e a i g p t k r s g Å

uxkttj ds dko; ea l kfgR; d vlg l kfgR; bjk r : .ka dh bruh ppz gÅ fd ml ij /; ku tkuk Lokkfkod gÅ t; izk'k ukjk; .k dh ^ l a w i z Økrd' us ; øk 'kDr dk ukjk nãj bl fn'kka eal kpus dks vlg Hh etoj dj fn; ka l cl sc<elj] uxkttj ds; gk; sr: .k dbz ckj uDl yoknh dgs tkusokys; p d k a d s : i e a v k ; s g Å v c d k s v t ; f r o k j h A ; g u ; h i h - k f d l k u e t n j d h l g k ; d c u d j v i u h Ø k r d l j h ' k D r ' p f j r k f z d j s h A , j k b l f y , f d u ; h i h - k e a v i u k d k b z o x z u g h a g Å b l c k r i j e a s t j i k a s d h l e > l k Q g & ^ u x k t t j ^ u o o k e i f k ; k a d h r j g d o y u ; h i h - k d h Ø k r d l j h ' k D r e a v f o ' o k l u g h a d j r A ^ 11 n i j h l H k k o u k ; g g s f d o x z f u j i s k u ; h i h - k d s f c u k f d l k u e t n j Ø k r d j g h u g h a i k ; s D ; k i d f d l k u e t n j i e a H h i g k u h i h - k d s y l e x H k j s i M s g Å i g k u h i h - k d h Ø k r d l j h ' k D r d k b r u k x ; g l s p e k g s f d u x k t t j H h ^ i j k u h i h - k d h f o p k j / k j k j k t u h r v l g H k e d k d s c k j e a t S & t S s f u j k ' k g l e r s x ; s g Å o s & o s s u ; h i h - k e a m u d h v k L F k c - f h x ; h g Å ^ 12 L i " V g s f d o x z l æ k z v k f n d h [k r a , d r j Q] i h - k l æ k z o k y k u o o k e i f k h t k s k n i j h r j Q v k i f d r u k H h l a e c j r a u k s t o k u h d s f o k ; c j e l v i u h v l g [k h p y r s g Å

uxkttj dh ey pruk muds ykd ds ifr fo'okl ea gh nVxv gærk gÅ uxkttj dk dfo vkØsk dk dfo gkus ds ckotm vjkt drkoknh eW; ka dk fojksk gÅ og l æ f B r l i e c) l k e l f t d Ø k r d l k l e f k z g Å m l k j n k f ; R o g h u f g a k d s L o r % Q u i z Ø k r d l ; k l k g l d r k d s e W ; u g h a n r k g Å u x k t t j f c u k f o o j . k e a x ; s g q H h , d n j n ' k l f t e e n j y k d n " V k g Å d f o t s u g h a d g r k j b l n V l s n e f k a r k s u x k t t j d h d f o r k e a n k ' k u d r k j k f R o d r k j d k e y o f k ; k a

dh fueXurk vlg iR; {khdj.k dh vucl: irk ughagA og dlnh; vlrfojlsk iñthokni turæ dh vl Qyrk ij viuk /; ku dlnr djrk gsvlg bl sgh dfork ea : ikf; r djus dks l okl/kd egro nsk gA vr%ml dsdf; earhork rksGij vucl ik'ork ughagA og , d dky[k.M dh fo'k'v fLFkr ea thou l ekt vlg vius dksn[kdj] fdl h l kekl; thou n'kk dh [kst ugha djrkA vr%of'k'Vrk dk vfrØe.k dj l kekl; tujy% thoukoLFkrvæ dh vlg mledkrk uxktu ea ughagA uxktu dsfy, og vPNk gSftl ea eult; viuk vfluko j[k l d} fodkl dj l ds vlg eult; dh rjg jg l da D; kld vf/kd kr% ysk , d k ugha dj ik jgs gA vr% nsk 0; fDr dk ugh 0; oLFk dk gA vr, o uxktu dsfy, ogh 0; fDrlo vlg dflko eW; oku gS tks bl vk/kjHkr pqrsh dk l keuk djs vlg bl dsfy, fNMA ta ea l fkr nA bl l sc<ej vl; fdl h xfr vlg xlr0; dks uxktu eW; ugha nra vr% mudk vkØsk nqV 0; oLFk ds ifr , d udrd ifrØ; k gA og fdl h n'vghu eueksh dfo dk vl/kr vkoak ughagS og Økrdrkh vkoak gS tks, d l kekt d 'kL= ds: i ea iz Ør gqk gS vr%og eW; oku gA bl Økrdrkh vkoak dk gh ifrQyu ykd pruk dseW; l s0; klr gA ; g 0; kfr eW; ghurk l sughavkrh cYd ekuo eW; olrqvlg ekul dh , drk l s mRilu gsrh gA l eay vyDtMj eW; dks xqk ugh okLrfodr dk u; k pfj= crykrk gA izu ; g gSfd ; fn eW; ekul l tu gS rksD; k osHke gS uxktu ds l UnHk ea; g izu bl idkj gsk fd ykdrkU=d 0; oLFk dh vl æfr; ka ds dkj.k bl vky ijforu dh dYiuk vlg bl ds LFku ij l oLFk l ær l ekt ds l jpu dsfopkj] Nk; k Hkl rks ughagA ukfkk YsekDI bñh splru dks 'pürk dk fekd' Yefk vkD dUl ulz dgrk gA ; g bl fy, Hk dgk tk l drk gSfd nsk eñ dñ y?qvpyk%uDI yokMh ijorhij e jkblz dsdfri; {k= br; kfn% dks NkMej l 'kL= Økrdr dk dkbz foLrr tuk/kj ; k dlnz ugh cu l dk gA

Hkjr; jktufr , oa turk 'kkl u ea bu l kekt d & Økrdrkj; ka ds neu l s; g ; Øk Økr Qy ugha ik; h l æfr gS jgh gA bl fLFkr ea ; g lnsk mitrk gSfd uxktu ftl n'v vlg eulkt; dks egro nrs gA og dgha l [kn Hke rks ughagA bl Hke.Myhdk ds ; q ea dñ vkykd eku Hk l drsgA ydu ; g dsk l R; ugha bl ea Hk dñ vDya yx l drh gA D; kld dkbz Hk ekul d jpu i wZ% ekul d ugha gsrh] ml ea ok'; ; FkFkZ Lor% gh ifrfeer gsr gS vr%fdl h Hke dks tks, d ekul d jpu dks l oLFk vlokHkfod ugha dg l drs bl rkrØd vk/kj ij uxktu dh mKuka dks 'k' Hke ugha dg l dra n'j uxktu us l pr gkdj nsk Fk fd bl vlg pfjd turæ eabrus vlrfojlsk gSfd og tul k/kj.k dks vHkoka vlg viekula seØr ugha dj l drkA

bl idkj uxktu dh ykd&pruk olrq%bl vlrfojlsk dsfo:) ifrØ; k l smRilu gsrh gsvlg mudsekuoh; eW; muds l dkjRed l kp dk l Qy ifj.kke gA ; fn og ml >ki Mh ea jg jgh l kekl; turk ds n[] nñ dks ugha n[] u gh egl ð djrs rc 'kk; n dñ vkykd ea dh i ur da [kryh jg tkria l fkr gh mudh yskuh dh L; kgh l ekr gsk pqrh gsrhA ydu ykd& FkFkZ ea vxk/k fo'okl muds vlr%ood l smi th ftl ea ngixg dh xqk b'k ugha Fkh] l fkr gh mudh dforkvæ ea dgha Hk viusekz l s HkVdrh ugha vlg viusykd l sviuk l æk LFkr djrs gq mnas; rd igpusea l Qy gA vr% uxktu ea erixg gS erkl/krk ughagA og jktufr d tui [k/kj fgd k dk l efrz gS fgd k ek= dk ugha n'j uxktu dh /kj.kk dydLkk ds vukoka ij vk/kj gS vr%ml s fekd ugha ekuk tk l drkA ukfkk Ys l svf/kd food l ær n'v dsk l eay vyDtMj dk gA og eW; dks l oLFk , d 0; fDrxr ; k ekul d ugha ekurkA ml ds vuq kj eW;] okLrfodr dk gh , d pfj= gS tks olrq% fLFkr; ka vlg gchdrk ds l mHk ea fodl r gsrk gA tc ge fd ugha bdkb; k olrq% dfr; ka vkfn dks i l Un ; k uk l Un djrs gS rks ml ifØ; k ea eW; mRilu gsrh gA osekuoh; l fV; k gij mudk tle muds l "Vk ds ckj fLFkr ; FkFkZ ykd & thou \$ l ekt % l s gsrk gA

olrq% eW; ka dks vokLrfodr ds dkj.k gh Hke dgk tk l drk gS ; Fk Lo.k {h izk; vkfn ds vukoka ea Hke ckak gsrk gS fd urq tseW; okLrfodr l s l Ec) gSm l gA Hke ugha dgk tk l drk gsvlg uxktu dseW; okLrfodr ds ifjorU l s l Ec l ur gA uxktu us l kekt d jktufr d 'kDr; ka dh xfr nsk dj Økrdr dk eW; Lojdk fd; k gS l ud ea ugha HkDrk vlg n"; dk l æk vukoka dgykrk gA vr, o HkDrk dks ml Hk; fLFkr ; k n"; ea eW; egl ð gsrk gS tcd n'v dks fo'k; & fo'k; h ea f; rk & vf; r; k] l efrz & fojlsk vkfn efr' dha ds i j l j l æ'kA l s l Ec l ur gsrh gA vr% fu.kz ekuo l eay eagh gsrh gA n'j ka ds vfluko ds dkj.k gh Hk vlg eW; ka dk Kku gsrk gS rHk uxktu dgrs gSfd & vdyk dfo dV?kj gsrk gA n'j ka ds i; b'k k eaft l R; ; k l osuk dk ge vloak dk djrs gA ml h dks ge vius Hkrj i < fsga; gh fLFkr ckak uxktu dh gA uxktu dk dF;] n'j ka ds v/; ; u rFk Lokukoka ds i 'pkr vius Hkrj ds n"; koykdu l s l Ec l ur gA og okLrfodr l sviuh pruk dk vfrØe.k dj] v; kReokn; ka ds l n'k verZk dh VVky ughagA dfo uxktu dk dF;] eult; dks i 'kqcus okys vHko dsfo:) 'keZ ð * gA ydu uxktu ds }kj ikfkr Økrdr eay Mks ek= oxz 'k=q l s ugha vius i {k vlg ny ds yskha dh vijforU 'h yrk vfkok vixfr' h yrk dsfo:) Hk gsrh gA

bl idkj ckak uxktu ykd vlg l ædr dk ij l j vUr l æU/k fn [krs gA ml gA vPNh rjg l sirk gSfd i'krk gh eult; dk , d xqk gS vko'; d xqk ugha ; gk l ekt ea Økr dh e'ky tykusea l gk; d fl) gsrk gsvlg bl h i'krk l s ifjiwZ l ekt dks ykd pruk dseW; e l s cnyus dh fgekd djrs gA

l mHk

- 1- nh gbl nfu; k&uxktu] i "B&38
- 2- mi 0] i "B&66
- 3- uxktu dh dfork Hkdrk vt; frokjh] i "B&19
- 4- nh gbl nfu; k&uxktu] i "B&77
- 5- igM+ij ykyVus& eaySk Mcjky] i "B&12
- 6- uxktu] /kjk&4] i "B&14
- 7- tu; q; 11 tu 1978] Mko foykl f=i k B] i "B&137
- 8- i gkuh tfr; ka dk dkj l & uxktu] i "B&43
- 9- l rjas i [kha okyh&uxktu] i "B&14
- 10- gt kj & gt kj ckgh okyh&uxktu] i "B&94
- 11- orèku l kfgR;] ekpZ 1947] eSst j i HMs] i "B&30
- 12- mi 0] i "B&32